

وزن موسیقی و شعر

بررسی مقایسه ای ایفاء و عروض

احمد رضایی

www.ketab.ir

انتشارات سوره مهر (وابسته به حوزه هنری)

دفتر موسیقی سوره مهر

وزن موسیقی و شعر

بررسی مقایسه‌ای ایقاع و عروض

نویسنده: احمد رضایی

طراح جلد: کیانوش تنها

ویراستار: مژگان علیرزاده

چاپ و صحافی: باقری

چاپ اول: ۱۳۹۵

شمارگان: ۲۵۰۰ نسخه

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۳۰۴۱۸-۰۸

بد شناسه: رضایی، احمد، ۱۳۶۴ -

عنوان: نام پدیدآور: وزن موسیقی و شعر: بررسی
موضوع: ایقاع و عروض / احمد رضایی: [برای] دفتر
موسیقی سوره مهر (حوزه هنری).
مشخصات نشر: تهران: شرکت انتشارات سوره مهر، ۱۳۹۵.
مشتق از: سری: ۱۹۶ ص.

ISBN: 978-600-03-0418-9

وضعیت فهرست نویسی: فیا

موضوع: موسیقی ایرانی - وزن و وزن

موضوع: Music, Irania -- Meter and rhythm

موضوع: وزن در شعر

موضوع: Music in literature

موضوع: وزن در موسیقی

موضوع: Music and literature

موضوع: قافیه

موضوع: Rhyme

موضوع: عروض فارسی

موضوع: Persian language -- Versification

شناسه افزوده: شرکت انتشارات سوره مهر، مرکز موسیقی

شناسه افزوده: شرکت انتشارات سوره مهر

رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۵/۴۷۰/ر۶۷ ML۳۴۴

رده‌بندی دیویی: ۷۸۰/۹۵۵

شماره کتابشناسی ملی: ۴۲۵۰۶۳۸

نشانی: تهران، خیابان حافظ، خیابان رشت، پلاک ۲۳

صندوق پستی: ۱۵۸۱۵-۱۱۴۴

تلفن: ۶۱۹۴۲ سامانه بانک: ۳۰۰۰۵۳۱۹

تلفن مرکز بخش (بخش خط): ۶۶۴۶۰۹۹۳ فکس: ۶۶۴۶۹۹۵

www.sooremehr.ir

نقل و چاپ نوشته‌ها متوط به اجازه رسمی از ناشر است.

فهرست

پیشگفتار ۱۳۱

فصل اول: ایقاع ۱۵

ایقاع (علم سنجش وزن در موسیقی)، ادوار، و ادوار ایقاعی ۱۵

ایقاع در لغت و اصطلاح ۱۷

۱. ایقاع در لغت ۱۷

۲. ادوار در لغت ۱۹

۳. ادوار ایقاعی در اصطلاح ۲۰

۴. ایقاع از سر پیش تا اتمام نظریه پرداز موسیقی ۲۰

۵. تسمیه ایقاع ۲۲

۶. تاریخچه و اوضاع علم ایقاع ۲۳

اجزای ایقاع ۲۵

۱. نقره ۲۵

انواع نقره ۲۷

۲. ارکان (سبب، وتد، فاصله) ۲۸

انواع ایقاع ۳۱

۱. ایقاع مَوْصَل ۳۱

۳۲ الف) سریع هزج

۳۳ ب) خفیف هزج

۳۴ | ج) خفیف ثقیل هزج |

۳۴ | د) ثقیل هزج |

۳۶ | ۲. ایقاع مفصل (مُفَصِّل) |

۳۹ | ادوار مشهور |

۴۱ | ۱. ثقال |

۴۱ | الف) خفیف ثقیل |

۴۵ | ب) ثقیل ثانی |

۴۸ | ج) مخمس |

۵۲ | ۲. رمال |

۵۲ | الف) خفیف رمل |

۵۹ | ب) رمل |

۶۳ | ج) مضاعف رمل، شادیانه، یا ثقیل رمل |

۶۵ | ۳. فاخئات |

۶۶ | الف) فاختی صغیر |

۶۶ | ب) فاختی وسط |

۶۶ | ج) فاختی کبیر |

۷۱ | ۴. دورهای ترکی |

۷۶ | ادوار غیر مشهور (۹) پراکنده در کتاب‌های موسیقی |

۷۷ | ۱. چهارضرب |

۷۹ | ۲. ضرب‌الفتح |

۸۰ | ۳. ضرب شاه‌ی یا دور شاه‌ی |

۸۱ | ۴. قمریه |

۸۲ | ۵. ضرب‌الجدید |

۸۳ | ۶. مأتین |

۸۵ | ۷. ضرب‌الرربع |

۸۵ | ۸. عدل |

فصل دوم: عروض | ۸۷

عروض، اوزان، اوزان عروضی | ۸۷

عروض در لغت و اصطلاح | ۸۹

۱. عروض در لغت | ۸۹

۲. عروضی | ۹۰

۳. وجه تسمیه عروض | ۹۱

۴. عروض در اصطلاح (فایده علم عروض) | ۹۱

۵. واضع عروض | ۹۲

اجزاء عروض | ۹۴

۱. همجا و ارکان | ۹۴

الف) سبب | ۹۴

ب) وتد | ۹۵

ج) فاصله | ۹۵

۲. افاعیل (تفاعیل) | ۹۶

اوزان غیر مستعمل | ۹۷

۱. تکرار سبب خفیف (تَن) | ۹۷

۲. تکرار سبب ثقیل (تَنَن) | ۹۷

۳. تکرار وتد مجموع (تَنَن) | ۹۸

۴. تکرار تد مفرق (تَنان) | ۹۸

اوزان ارکان | ۹۸

۱. اوزان ثقیل ارکان | ۹۹

۲. اوزان مختلف ارکان | ۹۹

اوزان کم کاربرد | ۱۰۰

دایره‌های عروضی | ۱۰۲

۱. دایره‌های اوزان | ۱۰۲

۲. دایره‌های ارکان | ۱۰۵

فصل سوم: مطابقت عروض با ایقاع | ۱۰۹

عروض و ایقاع | ۱۰۹

نگرشی کلی بر مطابقت عروض و ایقاع | ۱۱۱

۱. برتری اتانین بر افاعیل | ۱۱۷

۲. ایقاع، ابزاری برای درک انواع موسیقی شعر | ۱۲۲

۳. تکیه در شعر و موسیقی | ۱۲۴

۵. پیشنهادی در حذف افاعیل | ۱۳۳

مطابقت میان ادوار و اوزان | ۱۳۵

۱. ایقاعات موصل و اوزان متفق الارکان | ۱۳۶

الف) اوزان حاصل از تکرار ارکان در عروض و ایقاع | ۱۳۸

۲. نام‌واژه‌های سریع و هزج | ۱۴۰

۳. خفیف و ثقیل: نشان‌دهنده سرعت و کندی | ۱۴۲

الف) خفیف و ثقیل در ایقاع | ۱۴۲

ب) خفیف و ثقیل در عروض | ۱۴۳

۴. ایقاعات مفضل و اوزان عروضی | ۱۴۳

الف) مفضل اول | ۱۴۳

ب) مفضل ثانی (دوم یا ثلاثی) | ۱۴۴

ج) مفضل ثلاثی (سوم یا رباعی) | ۱۴۴

۵. مطابقت اوزان مشهور با اوزان پرکاربرد | ۱۴۵

الف) نقال | ۱۴۷

ب) رمال | ۱۵۲

ج) فاخانات | ۱۶۰

د) ادوار ترکی | ۱۶۲

۶. ادوار غیر مشهور و اوزان عروضی | ۱۶۴

الف) چهارضرب اول | ۱۶۴

ب) چهارضرب دوم | ۱۶۴

ج) چهارضرب سوم | ۱۶۴

د) چهارضرب چهارم | ۱۶۴

ها چهار ضرب پنجم | ۱۶۵

الف) دور ضرب الفتح | ۱۶۵

ب) ضرب شاهى (شاه ضرب) | ۱۶۵

ج) قميريه (قمريه) | ۱۶۶

د) ضرب الجديده | ۱۶۶

ها مائين | ۱۶۶

دايره در عروض و ايقاع | ۱۶۷

فصل چهارم: مطابقت وزن با دور در نمونه ها | ۱۶۹

انواع لحن (از دیدگاه وزن) | ۱۷۱

۱. الحان دارای وزن آزاد | ۱۷۱

۲. الحان موزون | ۱۷۲

۳. الحان موزون بی کلام | ۱۷۲

۴. الحان موزون دارای کلام | ۱۷۲

نمونه ها یا تصانیف | ۱۷۳

۱. نمونه اول | ۱۷۴

۲. نمونه دوم | ۱۷۶

۳. نمونه سوم | ۱۷۸

۴. نمونه چهارم | ۱۷۹

۵. نمونه پنجم | ۱۸۱

۶. نمونه ششم | ۱۸۲

۷. نمونه هفتم | ۱۸۴

فرجام سخن | ۱۸۷

واژه نامه | ۱۹۱

منابع و مآخذ | ۱۹۳

علائم و نشانه‌ها

در این پژوهش، به منظور روان‌تر شدن متن، از علائم اختصاری و نشانه‌های زیر استفاده شده است.

- (۱) فاصله معیار (کوچک‌ترین فاصله ممکن که در میان دو نقره جای می‌گیرد)
- (ب) یا (ب) از فاصله‌های میان نقرات و در برابر فاصله معیار (۱)
- (ج) یا (ج) از فاصله‌های میان نقرات و سه برابر فاصله معیار (۱)
- (د) از فاصله‌های میان نقرات و چهار برابر فاصله معیار (۱)
- (ه) یا (ه) بزرگ‌ترین فاصله میان نقرات و پنج برابر فاصله معیار (۱)
- (۱) هجای کوتاه عروضی و معادل یک نقره در ایقاع
- (-) هجای بلند عروضی و معادل دو نقره در ایقاع
- (۱-) هجای کشیده عروضی و معادل سه نقره در ایقاع
- (ت) یا (ت) نقره متحرک در ایقاع
- (ن) نوعی دیگر از نقره متحرک
- (ن) نقره ساکن
- (●) نشانه نقره متحرک
- (○) نشانه نقره ساکن

پیشگفتار

از دیرباز وزن از مهم‌ترین موضوعات در خور بحث در زبان و ادبیات ایران و جهان بوده است. در زبان و ادبیات فارسی و به‌خصوص در نوع کلاسیک، اصطلاح سنتی آن، مقوله وزن را با عنوان عروض می‌شناسیم. از طرف دیگر، عامل وزن، نه حاکی از نظم و ترتیبی در زمان است، در تمامی هنرهای ایران و جهان، به‌خصوص هنر موسیقی نیز نقشی اساسی دارد. موسیقی ایرانی به دو بخش موسیقی آوازی و موسیقی ضربی تقسیم می‌شود. در موسیقی آوازی، وزن به صورت آزاد یافت می‌شود. اما عامل تمایز موسیقی ضربی (که شامل قطعه‌های ضربی و تصانیف است) از موسیقی آوازی، وزن است. وزن در موسیقی با عنوان ایقاع و ادوار ایقاعی شناخته شده است. ادوار، جمع دور است، و آن، اصطلاحی است برای وزن‌های گوناگون و با نام‌های مختلف، که موسیقی ضربی را به وجود می‌آورند.

با توجه به اینکه اوزان عروضی نیز در ادبیات، همان کاربرد ادوار ایقاعی در موسیقی را دارند، در این بررسی، علم عروض در برابر علم ایقاع قرار می‌گیرد و در پایان، اوزان عروضی، که معادل ادوار در ایقاع هستند، با یکدیگر مقایسه خواهند شد. به طور کلی علم ایقاع میزانی است برای سنجش وزن؛ همان گونه که عروض میزانی برای سنجش کلام منظوم است. از آنجا که قرن‌ها این دو علم در ادبیات و موسیقی ایرانی کاربرد داشته و هر دو معیاری برای وزن محسوب می‌شوند، تاکنون ادیبان و موسیقی‌دانان زیادی مطابقت‌هایی - هرچند کم - بین دو علم مذکور انجام داده‌اند. در این پژوهش کوشیدیم تا حد امکان شباهت‌ها، اختلاف‌ها و مرزها و نقاط مشترک این دو علم را بیابیم، و گامی برای شناخت و معرفی بیشتر علم ایقاع برداریم.